

CZU: 821.135.1.09(478)

<https://doi.org/10.52505/Ilf.2025.2.01>

PROZA DIN BASARABIA (1918-1940)

Alexandru BURLACU

Doctor habilitat în filologie, profesor universitar

E-mail: alexandru.burlacu@sti.usm.md

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9494-1849>

Universitatea de Stat din Moldova,

Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”

<https://ror.org/0475kvb92> (Chișinău)

PROSE FROM BESSARABIA (1918-1940)

Abstract

This article examines prose from Bessarabia published between 1918 and 1940, highlighting its eclectic character in the process of assimilating the modernist canon and its evolution within an asynchronous framework, marked by a certain distance from the literary developments of the cultural "center". During the 1920s and 1930s, a speculative orientation persisted according to which the representation of the Romanian individual was sought almost exclusively in folklore, rural life, and the figure of the peasant. This thesis was reactivated by traditionalist writers, known as *semănătorists*, as well as by naturalists: while the former invested it with positive meanings, the latter emphasized its negative implications. For the Bessarabian writer, the problem of synchronization – still a pressing issue today – entails the creative autochthonization of literary models, the assimilation of the artistic experience of major predecessors, and the appropriation of narrative techniques, strategies, and principles of epic construction.

Keywords: prose, ontological model, naturalism, traditionalism, modernism.

Rezumat

Articolul analizează proza din Basarabia publicată între anii 1918 și 1940, evidențiind caracterul ei eclectic în procesul de asimilare a canonului modernist și evoluția într-un regim asincron, decalat față de „literatura de la centru”. În anii '20-'30 persistă orientarea speculativă conform căreia *modelul ontologic al omului românesc* trebuie căutat exclusiv în folclor, la sat, doar în *țăranul român* etc. Această teză este reactivată de sămănătoriști și naturaliști: în timp ce sămănătoriștii îi conferă acestuia conotații pozitive, naturaliștii îi acordă semnificații negative. Chiar și proza de inspirație citadină, cu protagoniști intelectuali, este copleșită de nostalgiile trecutului, rezolvând tensiunea dintre adaptare și inadaptare în favoarea regăsirilor de sine ale personajelor. Pentru scriitorul basarabean, problema sincronizării, stringentă și

astăzi, implică *autohtonizarea creatoare a modelelor literare*, asimilarea experienței artistice a marilor înaintași, însușirea tehnicilor și a strategiilor narrative, a principiilor construcției epice.

Cuvinte-cheie: proză, model ontologic, naturalism, sămănătorism, modernism.

De la bun început se impune observația că **proza interbelică** din Basarabia nu reușește să concureze valoric cu memorialistica semnată de Zamfir C. Arbore, Dumitru Moruzi, Constantin Stere, Gheorghe V. Madan, Pan Halippa, Ion Buzdugan, Gheorghe Bezviconi, Ion Pelivan, Paul Mihail ș.a. Predominant anacronică și mediocră, cu excepția prozelor lui Constantin Stere, Leon Donici și Alexandru Robot, care merg pe linia literaturii documentariste, memorialiste sau freudiste, literatura din spațiul pruto-nistean, între anii 1918 și 1940, își are principalele surse în poporanism și în formulele „sămănătorismului defunct”.

George Călinescu observa că „Basarabia a dat dovezi de un mare interes literar” (Călinescu 1982, p. 968). *Viața Basarabiei* (1932-1944), o revistă de referință pentru viața literară a ținutului, la care au colaborat mai toți literații reprezentativi ai epocii, a urmat, în linii generale, orientarea doctrinară a *Vieții românești*. Prin Constantin Stere și alți doctrinari, aceasta a insistat nu doar asupra tezei apropierii de popor, ci și asupra emancipării sale culturale: „Poporanismul în literatură”, afirma C. Stere, „are două manifestări principale: 1) el ne face pe noi să iubim poporul și să-l cunoaștem mai bine; 2) el contribuie direct la luminarea și ridicarea poporului, prin o literatură adevărat populară” (Stere 2022, p. 104). În același cadru ideologic, Nicolai Costenco, redactorul revistei *Viața Basarabiei*, lansează ideea „arderii etapelor”: „Basarabienii au mult de realizat. Noi trebuie dintr-odată să creăm și pentru clasici, și pentru romantici, și pentru parnasieni, sămănătoriști, poporaniști, moderniști și pentru cei cu tendințe sociale etc. Cazanul activității poetice e în fierbere, în clocot” (1937, p. 114).

Modele narrative. Pe de o parte, contactul cu cultura și literatura română create în România a fost ne semnificativ; pe de altă parte e „aparent, uimitor”, conchide Zigu Ornea, „că viitorii scriitori români nu au păstrat, cu o singură excepție (Leon Donici) nimic, în fondul lor apreciativ, din contactul cu marea literatură rusă” (1997, p. 118). Literații basarabeni de după 1918 (Petru Cazacu, Victor Cujbă, Ion Pelivan, Pantelimon Halippa) pot fi considerați, în mare parte, autodidacți, deși formați în mediul literar românesc în perioada studiilor universitare. „Așa se explică de ce proza, ca și poezia basarabească interbelică”, notează criticul, „au pornit de la pragul zero, abia izbutind să se salte cât de cât”. De aceea, „efortul comparativ cu marea literatură transilvănească interbelică, chiar cu cea a Bucovinei, mai modestă, dar oricum sesizabilă prin măcar câteva nume din cercul *Iconarului*, e dezamăgitor. Și ca totul să se încununeze în negativ și în penumbră, chiar în deceniile interbelice literatura basarabească se păstrează în izolare și cam în turbureala anesteticului” (*Ibidem*).

Aceste considerente, departe de a fi accidentale, sunt reiterate, sub diferite forme, ori de câte ori este pusă în discuție proza basarabeană, caracterizată printr-un pronunțat regionalism. „E necesar să se precizeze, esteticul s-a împlinit, și în perioada interbelică, numai prin depășirea regionalismului îngust și sufocant. Acolo unde s-a păstrat, a menținut libertatea la stadiul de pauperitate. Literatura basarabeană păstrează, oricât de greu îmi vine să o spun”, semnalează reputatul critic, „aceste însemne și acest stadiu” (*Ibidem*, p. 118). Este și cazul condeielor modeste, stabilite în Basarabia, ca D. Iov, N. Dunăreanu, Gh. Bujoreanu, B. Jordan ș.a. Analizând antologia prozei scurte basarabene *Crizantema de la frontieră* (București: Editura Fundației Culturale Române, 1996), alcătuită de Veronica Bâtcă, Zigu Ornea ne asigură că „această antologie ne mută din perioada interbelică, înapoi spre începutul veacului, în cam plină atmosferă sămănătoristă” (*Ibidem*, p. 119).

Cu referire la proza inclusă în antologia *Scriitori de la „Viața Basarabiei”* (Chișinău: Hyperion, 1990), criticul ieșean Ion Apetroaie specifică: „Proza, cu reușite mai modeste, este reprezentată totuși cu bune rezultate de un Sergiu V. Cujbă, receptiv la jocul subtilităților psihologice, povestitor înzestrat, abil stăpânitor al suspansului și al liniei nervoase a narațiunii cu efecte notabile în evocarea haiducului Arvinte Palmă-Lată. Prodigiosul romancier B. Jordan se înscrie în linia prozei de la începutul veacului cu o frumoasă povestire, *Bandula*, acompaniat de prețuitul în epocă Gheorghe V. Madan, numit de unii, nu fără o notă de exagerare, un *Creangă al Basarabiei*. Pe tema poporanistă a suferinței celor necăjiți, el țese o admirabilă povestire, *Ciboțelele lui Ionel*, crescută parcă din proza plină de duioșie a lui Brătescu-Voinești, inclusiv prin rezolvarea patetică a dramei copilului sărman care se înfrânge în dorințele neîmplinite” (1991, p. 4). Într-o notă mai severă, Pavel Balmuș consideră, la rândul său, prozele apărute în *Viața Basarabiei* anacronice, „palide și nesemnificative” (1991, p. 25).

Foarte rezervate în aprecieri sau chiar reticente cu proza basarabeană sunt istoriile literare ale lui Constantin Loghin și Dumitru Murărașu, Eugen Lovinescu și George Călinescu. Începând cu *O istorie deschisă a literaturii române din Basarabia*, de Mihai Cimpoi, proza basarabeană din anii '20-'30 este reconsiderată din perspectiva neosemănătorismului și naturalismului. „Neputința spiritului basarabean”, notează M. Cimpoi, „de a depăși conștiința predestinării, de unde sentimentul acut al închiderii fatale în **cerc**, se traduce în **contemplare** și **resemnare**. Viața este trăită ca soartă ca șir de întâmplări pus sub semnul predestinării” (1996, p. 94).

Proza basarabeană din anii '20-'30 a evoluat între două structuri: tradițională și modernă. În pofida tradiționalismului congenital, „literații basarabeni se apropie în mod cert de înțelegerea condiției esențiale a literaturii și în special a romanului, condiție pe care o definea destul de limpede Camil Petrescu în 1927: „Literatura presupune firește probleme de conștiință. Trebuie să ai deci ca mediu o societate în care problemele de conștiință sunt posibile” (1971, p. 236). Experiența romanească a lui Proust impune și literaturii române din Basarabia preocuparea prioritară

pentru fluxul conștiinței, pentru „inefabilul devenirii”, pentru problematica nouă a personalității mutate din zona clară a rațiunii și voinței în cea a inconștientului arhetipal, pentru subiectivitatea în locul obiectivității” (Cimpoi 1996, pp. 94-95). Cu alte cuvinte, „prozatorii basarabeni se sincronizează cel puțin tematic, dacă nu adânc-articular, cu aceste noi strategii narrative europene” (*Ibidem*, p. 95).

Structura tradițională e reductibilă la „obsesia **cercului destinului**” ce „naște, în proza anilor '30, două categorii de personaje care au aceeași rădăcină genetică: **contemplativii** și **învinșii**. Unii sunt atemporalii prin refuzul dinaintea al cercului cotidianului și imediatului, ceilalți, prin faptul dezrădăcinării – marea temă a literaturii române din Basarabia – și al neputinței de a trăi timpul real (îl trăiesc în fond la modul negativ, prin reacția de neacceptare). Atmosfera basarabeană se impune în cele mai reprezentative romane și nuvele **în contratimp** cu aspirațiile personajelor” (Cimpoi 1996, p. 94).

Analiza atentă a prozei basarabene indică o realitate literară mai complexă decât cea fixată în istoriile lui G. Călinescu și M. Cimpoi. Oricare ar fi perspectiva adoptată asupra prozei basarabene, problema modelelor rămâne una centrală și dificil de eludat, întrucât această literatură se raportează, în bună parte, la modelele literare consacrate, care contribuie substanțial la configurarea profilului literaturii noastre de astăzi. Raportul flexibil dintre tradiționalism și modernism se manifestă între contingentele modelelor elastice, care însumează și își subordonează o multitudine de alte opoziții secundare; spre exemplu, între etic și estetic, între obiectivitate și subiectivitate, între epic și liric, între rural și citadin, între omnisciență narativă și perspectivă relativizatoare, între veridic și autentic, între conflict exterior și conflict interior, între tip și caracter, între narațiune la persoana întâi și narațiune la persoana a treia, între autor-narator și personaj-narator, între formă închisă și formă deschisă, între fabula artistică și subiect artistic, între valorile sociale și valorile individuale, între continuitate și discontinuitate etc. Pe scurt, de la caz la caz, opoziția dintre modelele literare se constituie în opoziția dintre mentalități și sensibilități artistice, profilând, în formula lui Constantin Ciopraga, personalitatea literaturii române în Basarabia.

Modelul Creangă. Pe parcursul unui secol și ceva, cei mai reprezentativi scriitori basarabeni stabilesc relații intertextuale cu opera lui Ion Creangă la nivel de expresii, mottouri, citate ascunse, la nivel de imitație a spectacolului existențial, pastişe sau plagiat de diferit ordin. Citabile în acest sens sunt chiar și prozele proletcultiştilor: *Mama* (1948), de Ion Canna, sau *Hartene* (1945), de Grigore Adam, dar și Ion Druță cu povestirea autobiografică *Horodiște* (1975) sau *Podurile* (1966), de Ion Constantin Ciobanu, o scriere „paradoxală”, în viziunea lui Vladimir Beșleagă – în fapt, un roman antiromânesc, dacă e să ne limităm la mostrele cele mai memorabile. La nivel de adaptare, prelucrare, parafrază sau parodie, se impun ca exemplare nuvela cinematografică a lui Vlad Ioviță *Se caută un paznic* (1967), o rescriere a lui *Ivan Turbincă*, prozele lui Vasile Vasilache, *Totul despre mine*

(1999), de Constantin Cheianu, *Nou tratat de igienă* (2002), de Anatol Moraru, ambele superludice, *Ivan Turbincă 2.0* (2019), de Alexandru Vakulovski ș.a. Relațiile intertextuale se manifestă cu precădere la nivel de temă, motiv, personaj, fabulație, atmosferă, discurs, spectacol carnavalesc etc. Oralitatea, erudiția paremiologică, simțul genial instinctiv al limbii și al etosului popular, „plăcerea de a povesti constituie doar câteva repere ale unui model inconfundabil – Creangă” (Burlacu 2010, p. 27).

Proza basarabeană se definește, în linii generale, printr-un pronunțat *spiritus loci*, care, în perioada interbelică, se concretizează cu precădere în reprezentarea satului și a figurii țăranului basarabean. Acestea sunt abordate din cel puțin două perspective majore, consacrate la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea: sămănătorismul și naturalismul. Ambele orientări, deja depășite din punct de vedere estetic în anii '20–'30, se definesc printr-un sistem de opoziții și se condiționează reciproc (*Ibidem*). **Sămănătorismul** privilegiază patriarhalitatea, paseismul și regionalismul, determinate de solidaritatea cu trecutul și de lipsa de adaptare în procesul de unificare a sufletului național; evidențiază inexpressivitatea cauzată și de lipsa fondului intelectual al eroului (acesta fiind anihilat de pasivitate, resemnare, contemplativitate); subliniază umorul conciliant, caracteristic celor care se împotrivesc silniciei evenimentelor printr-o atitudine împăciuitoare, resemnată; intensifică prolixitatea firească tuturor povestitorilor moldoveni, dominați mai cu seamă de un ritm sufletesc domol, contemplativ, static; relevă poezia naturii, firească la sufletele primitive, subjugate în solidaritatea cosmică, și marchează poetizarea trecutului printr-o duiosie specific moldovenească față de ireversibil (Lovinescu 1981, pp. 20-21). În opoziție, **naturalismul** opune nostalgiei trecutului un prezent radical demitizat, fără, aureolă mistică sau idealistă, cu realități scufundate în uriașe conuri de umbră, cu oameni crepusculari, cu medii infecte, cu monstruoziități și degradări morale, cu brute și ucigași, stăpâniți de instincte primare și bestiale (Cimpoi 1996, pp. 95-96), insistând asupra unei lumi aflate în dezagregare. Pe scurt: edenului sămănătorist i se opune infernul naturalist. Ambele perspective transfigurează realitatea deopotrivă de exagerat, idilic sau grotesc, nefiresc sau unilateral, cu alte cuvinte, în egală măsură de fals.

În orientările sale naturaliste și sămănătoriste, proza basarabeană recurge frecvent la folclor sau la modelul Creangă ca repere de legitimare estetică și expresivă. În contexte artistice tensionate, opera lui Ion Creangă oferă soluții narative și simbolice atât pentru discursul idealizant, cât și pentru cel demitizant. După cum s-a remarcat, Creangă rămâne unul dintre scriitorii cel mai bine adaptați vieții. Antinomia adaptare-dezadaptare este astfel subordonată opoziției sat-oraș, care corespunde, într-un plan mai larg, opoziției cultură-civilizație, iar în plan literar, celei dintre autohton și european. Cu alte cuvinte, „Creangă este modelul cel mai fascinant la diferite niveluri” (Burlacu 2010, p. 27). Nu e întâmplător faptul că N. Costenco nu rezistă ispitei de a persifla soluțiile

lui N. Spătaru cu întoarcerile ritualice la natura securizantă: „Dl Spătaru poate-și amintește de mișcarea produsă de un Rousseau cu lux de argumentație mai puțin, dar cu o adevărată exploziune de entuziasm, cu faimoasa întoarcere la natură, când inteligentul și sarcasticul Voltaire striga că-i vine să umble în patru labe și să pască iarbă verde” (1936, p. 115). Între *sat* și *oraș* se zbate un alt dezrădăcinat, Victor Crăișor, protagonistul romanului *Al nimănui*, de Dominte Timonu.

Proza basarabeană de inspirație rurală reprezentată de Mihail Curicheru cu romanele *În deal la cruce* (1938) și *Fundul negru* (1940), ambele pierdute, *Pământ viu* (1939), de Sabin Velican, *Pământul ispitelor* (1935) și *Satele* (1938), de B. Jordan, precum și prozele scurte semnate de Gheorghe V. Madan, Sergiu Victor Cujbă, Petre Cazacu, Paul Gore, Teodor Vicol, Nicolae Dunăreanu, Mihail Bârcă, Victor Pogolșa, Sergiu Matei Nica, Dragomir Petrescu, Gheorghe Bujoreanu, P. Gregorian, Al. Tambur, Elena Dobroșinschi-Malai, Elena Vasiliu-Hasnaș ș.a. ilustrează într-un fel mai toate etapele evoluției prozei românești din secolul trecut cu modele iluministe, fiziologice, sentimentaliste, romantice, realiste, naturaliste și sămănătoriste până la experimentele moderne ale lui Leon Donici sau Constantin Stere, dar și ale „tinerei generații” (George Meniuc, Magda Isanos, Eugen Coșeriu ș.a.).

Simplificând mult, am putea afirma că *Studentul din Bugeac* al lui Ioan Sulacov este, în esență, un iluminist, care asemenea lui Popa Tanda al lui Ioan Slavici „luminează” satul cu exemplul propriu; în *Urâtul*, de Petre Cazacu, răzbat puternice reminiscențe din proza fiziologică; *Bătrânul clopotar* (1933), de Sergiu Victor Cujbă, ilustrează registrul realist-sentimental; în *Ulița păcatelor* (București, 1939), de Dominte Timonu, se derulează aventura, comicul de situație și dialogul din lumea caragialiană; *Hangiul de la Cușmirca* (1938), de Sergiu Matei Nica, tratează dragostea frumoasei hangite într-o viziune pur sadoveniană etc. Desigur, și alte exemple ar putea fi aduse la subiectul modelelor, dar, în contextul unei impunătoare galerii de eroi dezrădăcinați, înstrăinați și învinși, eroii lui Creangă sunt de o robustețe copleșitoare, fixați cu toate rădăcinile în viață. Anume dragostea de viață, temperamentul sănătos, sensibilitatea populară străveche și ceea ce pare „erudiție folclorică” ne face să stabilim că proza basarabeană, de-a lungul a două secole, este, cu mici excepții, fie egocentristă, memorialistă, literaturizând amintiri din copilărie, fie etnocentristă, documentaristă, mizând pe „glasul faptei” (Eugen Ionescu).

Modelul Creangă este ilustrat/asimilat creator de Gheorghe V. Madan în volumele cu mare ecou în epocă: *Răsunete din Basarabia* (1935) și *De la noi din Basarabia* (1938). Dincolo de unele exagerări, desprindem un sâmbure de adevăr în afirmațiile unui Nicolai Costenco: „O carte a cărei valoare literară este indiscutabilă, cea mai reușită din acest an, ieșită din străduință pentru frumos a unui basarabean, este cartea de povestiri *De la noi din Basarabia*, datorită talentatului și sfătosului Moș Ghiță Madan. Admirabile evocări ale peisajului, precum și povestirea care încheie

cartea cu pățania unui țăran dus la spital pentru operație, *Pățania lui Irimia Pârtaș*, o capodoperă a literaturii românești care poate sta alături de snoava (?) lui Creangă *Moș Nichifor Coțcariul* – iată cuprinsul acestei cărți. Limba moldovenească, cu mireasmă arhaică și construcția măiastră a bucăților, uneori răscolind sufletul până la lacrimi, cum e acea admirabilă nuvelă *Ciboțelele lui Ionel*, sunt o cheazășie a originalului și nemuritorului talent al lui Gh. Madan” (1939, p. 55).

Observațiile acestea sunt făcute într-un context în care celelalte proze ale anului 1938 sunt foarte bine fixate: „Vom reaminti apariția romanului (debut) al dlui Mihail Curicheru, intitulat *În deal la Cruce* – calitatea căruia rezidă în câteva fragmente de viață autentică țărănească, în mistica și telurica ei manifestare; autorul însă păcătuiește printr-o infinită neglijență în ceea ce privește ortografia, stângăcia în arhitectura romanului și platitudine întrucât privește psihologia personajelor. Dl Ioan Sulacov, autorul ciudatului volum *Însemnările unui flămând*, apărut în 1937, a scos romanul *Studentul din Bugeac*, o povestire naivă în fond și surprinzător de uscată, comparată la prima lucrare ca formă; dl doctor Teodor Vicol a ieșit la lumină cu un volumaș de nuvele *Dureri și nădejde*. Valoarea acestor nuvele nu stă în realizarea lor literară estetică, ci în faptul că pot fi luate ca documente reale ale vieții sătești, deși puterea de observație a autorului e de suprafață numai. În orice caz, dl Vicol are curajul de a scrie ceea ce simte. Păcat că nu simte ce este literatură și ce reportaj gazetăresc” (Costenco 1939, p. 55). Ce valoare poate avea proza basarabeană, dacă ea se află la etapa promisiunilor: „Proză au semnat dnii: N. Spătaru cu o vădită iscusință pentru schița de moravuri, timbrată de un umor aspru moldovenesc; Sergiu Matei Nica – un talent spumos, de largă expansiune verbală, căruia îi lipsește experiența vârstei numai, pentru a ne da, cu mai multă cumpătare și discernământ, povestiri epice interesante; dr. P. Cazacu ne-a descris cu artă matură viața basarabenilor până la unire; Victor Pogolșa – povestitor cu mari perspective, unul care nu va întârzia să ducă fala Basarabiei în domeniul atât de dificil, dar atât de pângărit, al romanului adevărat; Dominte Timonu, în real progres, ne-a descris cu vervă și lirism întâmplări cu dragoste și moarte – defectul d-sale este că nu adâncește latura psihologică a personagiilor; M. Bârcă – frumoase crâmpeie din viața satului.” (*Ibidem*, p. 56). Această sinteză asupra prozei anului 1938 este efectuată, desigur, în contextul valorilor accentuate de Ion Creangă, relevându-se inspirația rurală, adică viața autentică țărănească, umorul, culoarea, vocabularul regional, filonul folcloric.

Tipul de prozator preferat este acela de povestitor. Statutul povestitorului, de acum înainte, e ridicat în proza din Basarabia la nivel de cult, care va domina într-o bună parte a romanelor de mai târziu. În ceea ce privește, „crengianismul lui Madan”, desigur că s-a exagerat. Modelul Creangă, cum s-a observat, se poate demonstra prin „folclorism, oralitate, jovialitate, prin chiar reiterarea anumitor inflexiuni narative”: „Hee-ei tu, doamne!.. Că tare bine și frumos mai era la noi în Trușeni de sărbătorile Crăciunului, când eram eu băiețel!..” (*Ignatul*). Și totuși,

„crengianismul lui Gheorghe V. Madan ține de un poporanism de fond caracteristic în genere prozatorilor basarabeni” (Cimpoi 1996, p. 109). În pofida mai multor stângăcii, comicul de limbaj și comicul de situație salvează prozele *Lelița Paraschița*, *Pățania lui Irimia Pârțag*, care alături de *Cibotelele lui Ionel* pot concura într-o antologie a prozei scurte românești.

Un antiutopist modern. Leon Donici se impune ca reprezentant al prozei basarabene de factură modernă. Până la *Revoluția rusă*, Leon Donici-Dobronravov publicase în rusește *Noul seminar* (1913); romanele *Apele mici* (1914), *Cneazul veacului* (1917), ambele confiscate în Rusia, volumul de nuvele *Floarea amară* (1915), *O călătorie din Petrograd la Basarabia* (1920). În circuitul valorilor literare românești se rețin ca însemnate contribuții *Marele Archimedes*, *Requiem*, *Antecrist*, *În drum spre Emaus*, alături de volumul de memorialistică *Revoluția rusă*, dar acesta, indispensabil, desigur, de ciclul de articole stringente *România atacată*. *Scriitori pariziene*, în care scriitorul nu are niciun moment de ezitare sau îndoială când îi îndeamnă pe basarabeni: „Din toate puterile trebuie să vă adunați împrejurul României. Afară de datoria cetățenească e o chestie de bun-simț și – dacă doriți – de bun-gust. Am văzut și am cunoscut pe cei ce pretind Basarabia. Să ne ferească Dumnezeu de ei!” (Donici, 2015, p. 299).

Într-un anume sens, Leon Donici este un antiprozator, polemizând, într-un fel, cu un tip de literatură oportunistă, pretins documentaristă, cum ar fi, spre exemplu, volumul lui John Reed *Ten days that shook the World*, apărut mai întâi la New York (1919). În contextul unei literaturi enorme despre revoluția rusă, previziunile lui Donici sunt printre puținele confirmate de istorie. Leon Donici este valoros din punctul de vedere al criticii unui sistem totalitar, al blamării unor utopii aberante, iar în literatura antiutopistă el ocupă un loc important alături de E. Zamiatin (*Noi*), F. Kafka (*Procesul*), M. Bulgakov (*Maestrul și Margareta*), G. Orwell (1984), spirite înrudite cu J. Swift.

Cartea *Revoluția rusă* este, în primul rând, o experiență trăită de Leon Donici într-o lume sângeroasă, ca de coșmar, iar nuvela *Marele Arhimedes* (1922), apărută în numărul din iunie al revistei *Viața românească*, este, fără îndoială, o replică artistică la *Revoluția rusă*, o antiutopie ce avertizează lumea despre esența regimului totalitar și modul în care acesta acționează asupra omului, a relațiilor umane. Nuvela, cum s-a observat, e o anticipare a lumii orwelliene, în care se ilustrează ostilitățile lui L. Donici cu „feciorii de Satană”. Ideea nu e nouă. O depistează însuși scriitorul într-un profil despre Dmitrie Merejkovski, publicat în același timp cu *Marele Archimedes*. În *Religia lui Dimitrie Merejkovski* Leon Donici evidențiază: „Când scrie trilogia *Christ și Antechrist*, acele trei romane vestite: *Moartea zeilor*, *Leonardo* și *Petru și Alexie*, când scrie drama *Pavel*, când scrie studiul despre *Tolstoi* și *Dostoievski*, cum și volumul *Gogol și dracul*, pretutindeni se învederează gândul lui: Puterea lui Christ merge alături de a lui Antechrist și că Antechrist nu e acela care trebuie să vie, ci a venit demult, odată cu Christ” (1997, p. 173).

Apropierea sfârșitului lumii o desprindem și din cele două mottouri ale nuvelei preluate din *Apocalips*: „... și iată că s-a arătat un cal negru. Cel ce sta călare pe el, avea în mână o cumpănă (...) și s-a jurat pe Cel ce este viu în vecii vecilor... că vreme mai mult nu va fi” și din Platon: „Atunci doară tot timpul cellalt pare să nu fie mai mult decât o singură noapte” (Donici, 2015, p. 57). Atmosfera din *Marele Archimedes* este infernală, oamenii sunt osândiți la moarte prin înfometare. Distribuită în categorii, lumea e la cheremul Sovietului. Se dă „pâine numai celor care sunt înscrși în categoria întâia și a doua. Cei din categoria a treia și a patra, în loc de pâine, vor primi numai legume uscate” (Donici, 2015, p. 57). Narațiunea e centrată pe chinurile protagonistului flămând, un intelectual rătăcind fără niciun scop pe străzile enorme ale orașului mort. „Oamenii ce se întâlnesc în drum par niște umbre sau niște morți înviați” (*Ibidem*). În casă e soția lui, Kitty, și Nina, cumnata, care se descurcă, fiindcă este ajutată de superiorul său Parvinski. Parvinski, un om foarte cumsecade, foarte nobil, chiar dacă e comisar de aprovizionare.

Omul, condamnat la moarte, se transformă în umbră, umbră, în număr: „Trecătorii (...) în amurg seamănă a umbre. Umbre, umbre, umbre, pretutindenii umbre, un oraș de umbre, care se mișcă, trec, dispar, apar din nou. Un șir de umbre nesfârșit de lung (...). Umbrele osândiților la moarte...” (Donici, 2015, p. 61). Vremea nu mai există. Nu există nici oameni, ci umbre. De fapt nici umbre, ci numere, se dumerește Toporcov, colegul de serviciu al protagonistului. „Acuma, dumneata și eu, și alții, noi cu toții nu mai suntem oameni. Mă-nțelegi? Dumneata ești un număr și cu toții suntem subordonați... suntem subordonați voinței Marelui Archimedes” (*Ibidem*, p. 64).

Marele Archimedes e stăpânul vieții, stăpânul universului. „El, cu numărul și măsura. Tot e numărat. Tot e măsurat” (*Ibidem*). Protagonistul, un „om mic” (bine cunoscut literaturii ruse), se face umbră, apoi se trezește un număr. Dezacordul dureros al protagonistului cu realitatea se estompează treptat. În argumentarea lui Toporcov cine spune că revoluția e o zguduire, o catastrofă – minte. „Revoluția e o rânduială, o geometrie; și noi suntem dovezi ale unei teoreme: «Într-un triumphi oarecare, la unghiul cel mai mare se opune și latura cea mai mare». Iată! E un calcul diferențial, iar noi suntem cifrele cu care operează El...” (*Ibidem*, p. 65). Odată instaurată noua orânduială în societate, în casa lui s-au mutat chiriașii, oamenii puterii: Parvinski, Dors și un al treilea. Cu duioșie și sarcasm sunt descrise portretele și moravurile lor: „Parvinski, așa om larg în umeri, puțin roșcat, cu un zâmbet foarte ciudat. Când zâmbește, buza-i de sus se ridică foarte tare și i se văd dinții mărunți și o gingie trandafirie, umedă. Dar îndată buza îi cade jos și fața îi rămâne ca o mască. Foarte des repetă: «Fără îndoială, fără îndoială». Spune că e fost ofițer. Nu. Un fost plutonier, poate. Cellalt, Dors, înalt, uscățiv, ras la față și tăcut. Seamănă a suedez. Al treilea chiriaș, cel care a luat sufrageria, e un om neînsemnat” (Donici 2015, pp. 67-68). Protagonistul doarme în bucătărie. Kitty – în patul lui Dors. Protagonistul e arestat și dus la Cunițki, tovarășul cel mai înspăimântător, unde i se deschide un dosar. În sfârșit are și el un număr: 137.

A devenit o cifră, un simplu număr cu care operează Marele Archimedes (care are și un alt nume).

Protagonistul nr. 137 trăiește într-o permanentă frică halucinantă și află cea mai importantă taină din lume, care e Numărul și Măsura (i le-a divulgat într-un amurg Marele Archimedes). „Cu taina asta”, consideră protagonistul, „noi suntem imperceptibili! Și nimeni, nimeni pe lume, nici chiar șarpele ăsta rece de Cunițki, nici chiar mii și milioane de Cunițki, nu vor smulge taina noastră” (*Ibidem*, p. 73). Arestarea e în lumea nouă o chestiune obișnuită, iar interogatoriile și dosarele devin un ritual de inițiere în Măsura cea Mare a celor aleși. Dezvăluirea intuitivă a aspectelor absurde și stupide ale totalitarismului – sacrificarea în numele unei taine sau sacralizarea Marelui Conducător – constituie liniile de forță ale acestei nuvele. „Măsura cea Mare”, în ultimă instanță, trebuie să devină simbolul dreptății și armoniei.

Protagonistul nu le divulgă netrebnicilor alte nume ale Marelui Archimedes. De asemenea, este importantă menționarea faptului că Platon, citat în debutul nuvelei, considera Numărul treapta cea mai înaltă a cunoașterii și esența armoniei cosmice și interioare. *Marele Archimedes* își păstrează mult mai multe taine. Leon Donici, fascinat de modelul romanului rusesc, în înțelesul bun al cuvântului, reprezintă în proza noastră o figură deosebită, poate cea mai strălucită prin calitatea estetică a scriiturii, dar și neordinară prin verticalitatea sa, iar prin *Marele Archimedes* el este în literatura română primul antiutopist modern care avertizează lumea de marele pericol al societății totalitare.

În proza basarabeană interbelică, disputa dintre tradiționaliști și moderniști se configurează mai puțin ca o confruntare doctrinară și mai curând ca un dialog al textelor, mediat de raportarea constantă la modele literare consacrate. Fenomenul intertextualității funcționează, în acest context, ca un mecanism de legitimare și de articulare estetică, permițând prozei locale să se racordeze, fie direct, fie indirect, la tradiția literaturii române și europene. Modelele naționale – Ion Creangă, Mihail Sadoveanu, Liviu Rebreanu, Camil Petrescu – constituie repere intermediare, prin care sunt asimilate și filtrate influențe majore ale romanului european, de la Tolstoi și Balzac la Zola, Proust sau Dostoievski. Analiza evidențiază faptul că proza basarabeană a perioadei privilegiază, în general, dimensiunea etică a discursului literar. În genere, scriitorul basarabean e un *mesianic*, un *homo ethicus*, dar, cel puțin, prin Leon Donici, Constantin Stere și Alexandru Robot proza basarabeană este remarcabilă și sub raport estetic.

Referințe bibliografice:

- APETROAIE, Ion. Literatura basarabeană. *Cronica*, 1991, nr. 18, 3 mai.
BALMUȘ, Pavel. Răspuns la chemarea vremii. *Moldova*, 1991, nr. 5.
BURLACU, Alexandru. O panoramă a literaturii române din Basarabia. Anii '20-'30. *Philologia*, nr. LII (ianuarie-aprilie), 2010, pp. 18-31.

CĂLINESCU, George. *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită. București: Minerva, 1982.

CIMPOI, Mihai. *O istorie deschisă a literaturii române din Basarabia*. Chișinău: Arc, 1996. ISBN 9075610025, 9789075610024

COSTENCO, Nicolai. Anul literar 1938 în Basarabia. *Viața Basarabiei*, 1939, nr. 1.

COSTENCO, Nicolai. *Înapoi*, roman de N. Gh. Spătaru. *Viața Basarabiei*, 1936, nr. 5-6.

COSTENCO, Nicolai. Literatura basarabească de astăzi. *Viața Basarabiei*, 1937, nr. 5-6.

DONICI, Leon. *Marele Archimedes. Proză literară, publicistică, receptare critică*. Ediție îngrijită, prefată, tabel cronologic, bibliografie de Ana-Maria Brezuleanu. București: Editura Fundației Culturale Române, 1997.

DONICI, Leon. *Scrieri. Ediție în două volume, Vol. 2, Proză din periodice. Eseuri. Evocări. Publicistică. Corespondență*. Chișinău: Știința, 2015. Disponibil: <https://cdn4.libris.ro/userdocs/pdf/953/Scrieri%20vol.2%20Proza%20din%20periodice,%20eseuri,%20evocari,%20publicistica,%20corespondenta%20-%20Leon%20Donici.pdf>; citat [10.10.25].

LOVINESCU, Eugen. *Istoria literaturii române contemporane. Vol. 1*, București: Minerva, 1981.

Lovinescu, Eugen. *Istoria literaturii contemporane. 1900-1937*, București: Minerva, 1989.

MARINO, Adrian. *Biografia ideii de literatură. Vol. 5. Secolul 20, (Partea III)*. Cluj-Napoca: Dacia, 1998.

ORNEA, Zigu. Proză interbelică basarabească. *Basarabia*, 1997, nr. 11-12.

PETRESCU, Camil. *Teze și antiteze*, București: Minerva, 1971.

STERE, Constantin. *Popor[anism]ul în artă și literatură*, Constantin Stere. Scrieri. Publicistică literară și filosofică. Ediție de Victor Durnea, Chișinău: Știința, 2022. ISBN: 9789975853392.

Notă: Articol elaborat în cadrul subprogramului de cercetare 010301 „Perspective interdisciplinare asupra fenomenelor de confluență și de confruntare în domeniile lingvistic, literar și folcloric în spațiul basarabean ca limes civilizațional și frontieră geopolitică”, Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM.

Primit: 22.10.2025

Acceptat: 13.12.2025